

Avgül OURBANOVA

AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisi

e-mail: aygul.qurbanova89@mail.ru

SİNTAKTİK PARALELİZMİN “DƏDƏ QORQUD” NƏSRİNİN RİTMİKLƏŞDİRİLMƏSİNDƏKİ ROLU

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, sintaktik paralelizm, dastan, təhkiyə

Summary

THE ROLE OF SYNTACTIC PARALLELISM IN THE RHYTHMIZATION OF THE PROSE "DADA GORGUD"

Syntactic parallelism, which plays an important role in the rhythmicity of the prose of "Dada Gorgud", makes the narration more complete and memorable. Syntactic parallelism, one of the main elements that bring rhythm to the prose of "Dada Gorgud", is used to ensure that the sentences that make up the text are closely related to each other in terms of grammar and content. Sentences are based on similarity or identity in structure and content. In the narrative part of the saga we come across "single-stage", "two-stage", "three-stage" subtypes of parallelism. There are enough sentences consisting of parallel constructions within the text of the saga.

All types of syntactic parallelism - language-speech (normative-stylistic) parallelism, inter-sentence-textual parallelism, complete-incomplete parallelism, common word-common wordless parallelism, direct-opposite parallelism regardless of rare or often use in saga, ensures discipline in the text. Parallelism is the leading style in the work as a whole and individually, it is a style of writing that stimulates the main events.

Parallelism, which can be considered as one of the leading features of the performance in the saga, frees the story from chaotic complexity by performing a very important function in all its aspects.

Key words: "Kitabi-Dada Gorgud", syntactic parallelism, saga, narration

Резюме

РОЛЬ СИНТАКСИЧЕСКОГО ПАРАЛЛЕЛИЗМА В РИТМИЗАЦИИ ПРОЗЫ «ДЕДЕ ГОРГУД»а

Синтаксический параллелизм играет важную роль в ритмизации прозы «Деде Горгуда», делает его повествование более насыщенным и запоминающимся. Синтаксический параллелизм, который является основным элементом ритмичности прозы «Деде Горгуда», используется в тексте для тесной грамматической взаимосвязи и одновременно с точки зрения содержания обеспечивает взаимодействие их в предложении. Строение между предложениями строится на их содержании и схожести. В повествовательной части дастана можно встретить «одноступенчатые», «двухступенчатые», «трехступенчатые» полуви́ды параллелизмов. Построенные в параллельных конструкциях внутри текста дастана, предложений ДОстаточно много.

Все виды синтаксического параллелизма – язык – речь (нормативно-стилистические) параллелизмы, параллелизмы внутри предложений – внутри текста, полный – неполный параллелизм, словесный – общий бессловесный параллелизм, прямой – обратный параллелизм, все они обеспечивают в дастане широкие, и слабые с точки зрения содержательности неизменный порядок в тексте. В произведении параллелизм в целом и в отдельности в каждом бо́е является ведущим стилем, усилителем действий основных событий манерой письма в произведении.

Параллелизм, которого можно оценить как одного из ведущих особенностей исполнения дастана, он со всеми своими сторонами избавляет еще и от хаотических сложностей повествования, что является основным из его функций.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Горгуд», синтаксический параллелизм, дастан, повесть

Məsələnin qoyuluşu. “Dədə Qorqud” nəsrinin ritmikləşdirilməsində sintaktik paralelizmin xüsusi rolu vardır. Sintaktik paralelizm həm təhkiyəni xaotiklikdən qurtarır, həm də onun daha yaddaqalan olmasına xidmət edir.

İşin məqsədi. Sintaktik paralelizmin “Dədə Qorqud” nəsrinin ritmikləşdirilməsindəki rolunu müəyyən etmək

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik strukturundan danışarkən daстан mətninin ritmikləşdirilməsində olduqca əhəmiyyətli rol oynayan sintaktik paralelizm mövzusunun ayrıca toxunulmalıdır. Daстан mətnində paralelizm əslində çox mühüm bir funksiyayı yerinə yetirir. Belə ki, sintaktik paralelizm mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında mənə əlaqələrini möhkəmləndirir. “Dədə Qorqud”un səciyyəvi üslub xüsusiyyəti də onun paralelizm üslubunda yazılmasıdır. Paralelizm bütünlüklə əsərdə və ayrı-ayrılıqda hər boyda aparıcı üslubdur, əsas hadisələrə təkan verən yazılış tərzidir” (1, 102). Dastanda ifanın aparıcı xüsusiyyətlərindən biri kimi də dəyərləndirə biləcəyimiz paralelizm bütün tərəfləri ilə həm də təhkiyənin dolğun, rəngarəng, bütün çalarları ilə yaddaqalan olmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, sintaktik paralelizm təhkiyəni xaotik mürəkkəblikdən qurtarır. Professor Kamil Vəliyevin də qeyd etdiyi kimi, “Dədə Qorqud”un poetik sintaksisinin ağırlıq mərkəzi sintaktik paralelizmin üzərinə düşür” (2, 43). Dastandakı “soylama”ların əsasını təşkil edən sintaktik paralelizm daстанın “boylama” adlandırdığımız hissəsində də özünü göstərir.

“Dədə Qorqud” nəsrinə ritmiklik gətirən əsas ünsürlərdən olan “sintaktik paralelizm mətni təşkil edən cümlələrin bir-birilə sıx qrammatik və eyni zamanda məzmun baxımından əlaqəsini təmin etmək məqsədilə istifadə edilir. Cümlələrin bir-birilə quruluş və məzmunca eyniliyi və ya oxşarlığı üzərində qurulur. Bu halı cümlə səviyyəsində Xaosdan Kosmosa keçid kimi də qiymətləndirmək mümkündür” (3, 287). Dastandan bir neçə nümunəyə nəzər salaq: “Bayındır xanını yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar. Gətürüb qara otağa qondurdılar. Qara keçə altına döşədilər. Qara qoyun yaxnisından öhinə gətürdilər” (4, 24).

“Gecə yatırkən Qaracıq Çoban qara qayğulu vəqə gördi. Vəqəsindən sərmərdi uru durdı. Qıyan güci, Dəmir Güci- bu iki qardaşı yanına aldı, ağılını qapısını bərkitdi. Üç yerdə dəpə gibi daş yığdı, ala qollu sapanın əlinə aldı” (4, 38).

Tədqiqatçı A.M.Bəylərovanın da yazdığı kimi, sintaktik paralelizm, yaxud konstruksiyaların təkrarı dedikdə, bilavasitə bir-birinin ardınca gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya quruluşuna malik olması, yəni sözlərin deyil, bütövlükdə sintaktik modelin təkrarı nəzərdə tutulur (5, 118). Yuxarıda dastandan misal gətirdiyimiz nümunələrdə də bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” müstəqil süjetin daстанlar toplusudur (6, 358). Bu toplunun tərkib hissəsi olan sintaktik paralelizm bir çox hallarda eyni və ya oxşar quruluş və məzmun əhəmiyyəti kəsb etməsi ilə qarşımıza çıxır. Bu məqama toxu-

nan akademik Kamal Abdulla sintaktik paralelizmin “birpilləli”, “ikipilləli”, “üçpilləli” kimi yarımövzlərə ayırır və bu yarımövzlərin daстанın əsas təhkiyə formasını təşkil etdiyini qeyd edir: “Birpilləli paralelizm eyni və ya oxşar quruluş və məzmunu malik cümlələrin bir-birini sıx kontakt şəraitində izləməsidir” (3, 287). Daстан mətnində paralelizmin bu növü ilə bağlı müşahidə etdiyimiz bəzi nümunələri diqqətə çatdırmaq istərdik:

“Böylə digəc ərənlər əvrəni Qanturalı yerindən durdı. Qırq yigidin yanına aldı. İç Oğuzı gördi, qız bulmadı, qayıtdı gerü döndü. Evlərinə gəldi” (4, 104).

“Kafiriñ arxasına əyər saldı, ağzına uyan urdı. Qolanını çəkdi, sıçradı, arqasına bindi. Ökcəsin ökcəsinə qaqdı, qapurgasını qarnına qavşurdu. Uyanın çəkdi, ağzın ayırdı, kafiri öldürdü. Çökdi, üzərinə oturdu” (4, 155).

Dastanda kifayət qədər geniş yer tutan birinci növdən fərqli olaraq “ikipilləli paralelizmdə eyni və ya oxşar quruluşlar bir-birindən bir cümlə məsafəsi qədər uzaqlaşır, araya girən cümlələrin özü də paralellik prinsipi ilə formalaşır” (3, 287). Məsələn, “Qara polat uz qılıclar çalındı, yalmanı düşdi. Üç yeləklə qayın oqlar atıldı, dəmrəni düşdi.” (4, 50); “Bəglər Qazanla oğlunu üzərinə at saldılar. Çevrə aldılar. Cəmisi atdan entüb, Qazanı əlin öpdilər. Yürüyübən kafirə at saldılar, qılıc urdılar” (4, 163). Onu da qeyd edək ki, ikinci növün məntiqi davamı olaraq “üçpilləli paralelizm paralel cümlələrin bir-birindən iki cümlə məsafəsi qədər aralanmasını nəzərdə tutur” (3, 287). Yəni də “araya” girmiş cümlələr qoşa şəkildə bir-birilə paralellik münasibətində olurlar”. Məsələn, “Əyrəyi zindandan çıxardılar. Saç-saqqalını ülgüclədilər. Bir at, bir qılınc verdilər. Üç yüz kafiri də ona yoldaş qoşdular” (4, 289).

“Kitabi-Dədə Qorqud” daстанlarında rast gəlinən sintaktik paralelizmi professor K.Vəliyev aşağıdakı bölgü əsasında təsnif etmişdir:

1. Dil-nitq (normativ-üslubi) paralelizmi
2. Cümlədaxili-məndaxili paralelizm
3. Tam-yarımçıq paralelizm
4. Ortaq sözlü-ortaq sözsüz paralelizm
5. Düz-əks paralelizm” (2, 46).

Dil-nitq paralelizminə hər boyun sonunda “Yum verəyim, xanım” formulundan sonra verilən alqışları misal göstərmək olar. “Yumlama”nın komponenti olan bu alqışlar da məhz paralel konstruksiyalı cümlələrdən təşkil olunmuşdur.

Daстан mətninin daxilində paralel konstruksiyalardan təşkil olunmuş cümlələrə də kifayət qədər rast gəlirik. Birbaşa daстан mətninə müraciət edək: “Buğac bəg yerindən uru durdı, qara polat uz qılıcın belinə quşandı, ağ tozluca qatı yayını əlinə aldı, altun cidasın qoluna aldı, bədəvi atını tutdurdu, bütün bindi. Qırq yigidin boynına aldı, babasınıñ ardınca yortub getdi” (4, 34), “Baba” deyü ağlatdılar, “ana” deyü bozlatdılar” (4, 84) və s. bu kimi nümunələr cümlədaxili-məndaxili paralelizmə aiddir.

Tam paralelizmdə, adından da bəlli olduğu kimi, “paralelizmin tamlığı qorunur, tam paralelizm həm cümlədaxili, həm də məndaxili ola bilər. Cümlədəki paralelizm komponentləri çox olduqda, onun üzvlərinin hər biri sadalayıcı intonasi-

ya ilə deyilir. Çox vaxt belə tam paralelizmlərdə oxşar proseslər sadalanır və üzvlər arasında ardıcılıq əlaqəsi özünü göstərir” (2, 56). Tam paralelizmə aid nümunələrə baxaq: 7okmmmm“Qarşu yatan qara dağdan oğlana yaylaq verdi. Qaraqucı yügrək atdan təvlə verdi. Ağca yüzlü oğluna ağca qoyun şülən verdi” (4, 143), “Helə Qazanı gətürdilər, Tumanın qalasında bir quyuya biraqdılar. Quyunuñ ağzına bir dəgirman daşı qodılar” (4, 155) və s.

Tam paralelizmlə yarımçıq paralelizmi müqayisə etdikdə belə bir nəticəyə gəlirik ki, “yarımçıq paralelizm tam paralelizmdə gözlənilən üç şərtin hər hansı birinə əməl etmədikdə yaranır” (2, 57). Fikrimizi izah etmək üçün yenidən dastan mətninə müraciət edək: “Mərə, geyimim gətürüñ, oğlum geysün! Al aygırım gətürüñ, oğlum binsün!” (4, 140) cümlələrində tamamlıqların biri təyinlə, biri isə təyinsiz işlənmişdir, yəni üzvlərin sayının eyni olması şərti gözlənilmədiyindən tam paralelizm yarımçıq paralelizmlə əvəz olunmuşdur.

“Yigidiñ gözi bir dəniz qulunu boz aygırı tutdı, bir də altı pərli gürzi, bir də ağ toz atlu yayı tutdı” (4, 54), “Yegnək bu xəbəri eşidcək yürəgi oynadı, qara bağı sarsıldı” (4, 120) cümlələrində də üzvlərin sayı eyni olmadığı üçün həmin nümunələri də yarımçıq paralelizmə aid edirik. Ortaq sözlü-ortaq sözsüz paralelizm də “Kitabi-Dədə Qorqud”da çox işlənən paralelizm növlərindəndir. Təbii ki, burada “ortaq söz” termini şərti mənada işlənmişdir. “Ortaq söz” dedikdə “ortaq komponent” nəzərdə tutulur. Yəni bu həm söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə ola bilər.

Əvvəlcə “ortaq sözlü” paralelizm nümunələrini nəzərdən keçirək: Dastanda bir çox yerdə işlənən “At ayağı külük, ozan dili çevik olur” (4, 27/ 47/ 105) epik haşiyəsində “olur” ortaq sözdür.

“Genə toy edib atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmasıdı” (4, 24) cümləsində “genə” və “qırdırmasıdı” ortaq söz kimi işlənmişdir. “Genə” əsas sintaqm kimi cümlənin əvvəlində, “qırdırmasıdı” isə əsas sintaqm kimi cümlənin sonunda işlənmişdir. Ortaq sözlü paralelizmə təkcə cümlə daxilində yox, həm də mətn daxilində rast gəlirik. Məsələn, dastandan aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

“Bazirganlar dəxi gecə-gündüz yola girdilər. İstanbula gəldilər. Dan-dansux ilə yaxşı ərnağanlar aldılar. Baybörəniñ oğlıçun bir dəniz qulunu boz aygır aldılar. Bir ağ tozlu qatı yay aldılar. Bir dəxi altı pərli gürz aldılar. Yol yarağın gördilər” (4, 53) Burada “bazirganlar” mətn daxilində işlənən ortaq sözlü paralelizmə aiddir. Ortaq sözsüz paralelizmdə, adından da bəlli olduğu kimi, ortaq söz iştirak etmir, lakin onu asanlıqla təsəvvür etmək və ya bərpa etmək olur. Məsələn, “On altı yıldır kim, Oğuz içindən getmiş idik. Dan-danışux kafir malın Oğuz bəglərinə gətürür idik. Pasnik Qara Dərvənd ağzına düş vermiş idik” (4, 53) cümlələrinin heç birində cümlənin mübtədası (“biz” əvəzliyi) işlənməsə də, onu asanlıqla bərpa etmək olur.

Yaxud “Qalqan yapındılar. Gürzlərin umuzlarına urdılar, qapuya gəldilər; birər gürz urub qapuyı ovatdılar, içəri girdilər. Bulduqları kafiri qırdılar. Dil çıxartmadılar. Malını yağmaladılar. Çəri üzərinə gəldilər, qondılar” (4, 160) cümlələrindən əvvəl gələn hissədən aydın olur ki, “on altı yigit” bu cümlələrdə buraxılmış ortaq komponentdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlinən paralelizm növlərindən biri də düz-əks paralelizmdir. Düz paralelizmdə, adından da göründüyü kimi, paralel komponentlər müvafiq sıra ilə düzülür. Düz paralelizmə aid nümunələr dastanda kifayət qədərdir. Məsələn, “Ac görsə, doyurdu; yalıñ görsə, donatdı” (4, 26), “Dəpə kibi ət yığdı, göl kibi qımız sağdırdı” (4, 26), “Qara-qara dağlardan xəbər aşdı. Qanlı-qanlı suların xəbər keçdi” (4, 146) və s. kimi nümunələr düz paralelizmə aiddir.

Sintaktik paralelizmin bir növü olan əks paralelizmdə isə bir-birinə paralel komponentlər, yəni cümlələr əks sıra ilə düzülür. “Xiazm” (3, 287) termini ilə də adlandırılan sintaktik paralelizmin bu növünün bütün tələblərinə cavab verən nümunələrə dastanda rast gəlmirik. K. Abdulla bunu həmin növün əsasən yazı dilinə aidliyi ilə, dastan dilinin isə daha çox şifahi üsluba yaxın olması ilə əlaqələndirir (3, 287). Dastanda zəif xiazma aid yalnız bir nümunə ilə qarşılaşırıq. Həmin nümunəyə baxaq: “Nə gördi, sultanım?! Gördi gög çayırñ üzərinə bir qırmızı otaq dikilmiş” (4, 55) cümləsi dastanda zəif xiazma aid yeganə nümunədir.

İşin elmi nəticəsi. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı nəzm parçalarında olduğu kimi, nəsr hissələrinin ritmikləşdirilməsində də sintaktik paralelizmin xüsusi rolu vardır. Təhkiyədəki xaotikliyi nizam-intizama tabe edən sintaktik paralelizmin bütün növləri, istər dastandakı geniş, istərsə də zəif iştirakına baxmayaraq bütövlükdə mətnin daha sabit nizam-intizamını təmin edir, komponentlərin müvafiq ardıcılığı isə həm cümlə, həm də mətn daxilindəki struktur və məna əlaqəsinin qorunmasını nəzərdə tutur.

İşin elmi yeniliyi. Məqalədə dastan mətninə əsaslanmaqla sintaktik paralelizmin bütün yarım növlərinin “Dədə Qorqud” nəsrinin ritmikləşdirilməsindəki rolundan bəhs olunmuşdur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. “Dədə Qorqud” nəsrinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlibəyzadə E.M. Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı, Elm, 2007, 188 səh.
2. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, ADU-1981, 76 səh.
3. Dədə Qorqud lüğəti. Ensiklopedik lüğət. Öndər nəşriyyat, Bakı, 2004, 368 səh.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
5. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan, 2008, 212 səh.
6. Qafarlı Ramazan. “Kitabi-Dədə Qorqud”un quruluşuna dair. Azərbaycan qorqudşünaslığı. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 360 səh.

